

نرائران، ارویان تاریخ محلی خراسان

دکتر مهدی ابوالحسنی ترقی^۱

امروزه در استمرار سنت تاریخ‌نگاری محلی، خاطرات افراد ارزش و اهمیت بسیاری دارد. در این میان، آنچه تاکنون کمتر به ذهن پژوهشگران و تاریخ‌نگاران محلی خطور کرده، ساکنان موقتی و غیربومی مناطق خاص بوده است. هرچند در نگاه نخست، شاید این قبیل اطلاعات تاریخی در ردیف دوم ارزش و اهمیت قرار گیرد، درباره شهرهای زیارتی - سیاحتی مانند مشهد مقدس و خراسان بزرگ، آن را باید هم‌ردیف سایر منابع به شمار آورد. مناطق زیارتی به دلیل تقدس و جایگاه والایی که نزد پیروان و باورمندان خود دارند، به صورت دوره‌ای و مستمر مورد بازدید و زیارت اقشار گوناگون قرار می‌گیرند.

مرقد‌های محلی و نزدیک، در فاصله‌های زمانی کوتاه (هفتگی و اعیاد دینی و ملی) مورد بازدید و زیارت قرار می‌گیرند. آستان مقدس امام هشتم نمونه بارز و ارجمندی است که به دلیل فرد و بی‌همتا بودن در سرزمین ایران، در طول تاریخ مورد توجه شیعیان و گاه پیروان دیگر مذاهب اسلامی قرار داشته است. از سوی دیگر، حرم رضوی، توجه سیاحان و جهانگردان سایر سرزمین‌ها را نیز مصرف خود داشته کرده است؛ چنان‌که در آثار خود مانند سفرنامه‌ها، به آن اشارات فراوان کرده‌اند.

به درستی باید حرم رضوی را محوری‌ترین نقطه هویت بخشی و حفظ هویت اقلیت تا پیش از دوران صفویه و سپس اکثریت شیعه اثنی‌عشری قلمداد کرد. توجه و التفات حاکمان شیعی مانند صفویه و قاجاریه به این مکان مقدس، در نحوه زیارت و شرح و توصیف آن در سفرنامه‌های ایشان نمایان است.

۱. مدرس تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، پردیس شهید باهنر اصفهان abolhasanitarqi@gmail.com

نکته آن‌که مردم عادی، حرم رضوی را حج فقرا تلقی کرده و تعداد دفعات عزیمت ایشان به خراسان و مشهد مقدس به مراتب بیشتر از طبقات مرفه جامعه بوده است، زیرا: اغنیا مکه روند و فقرا سوی تو آیند جان به قربان تو شاها که حج فقرایی با وجود مشکلات عدیده حمل و نقل در گذشته، سفرهای زیارتی مردم به مشهد مقدس، هر ساله و چه بسا چند نوبت در سال بوده است. از این رو، زائرسراهای فراوانی در دهه‌های گذشته برای تسهیل اسکان این گروه عظیم با حداقل امکانات و اغلب در مناطق و محلات سنتی و بافت فرسوده و بازار یعنی نقاط نزدیک به حرم و در دسترس، احداث و برپا شده است. این اماکن با نام و عنوان عمومی «حسینیه» شناخته می‌شوند، زیرا سالار شهیدان اباعبدالله الحسین علیه السلام همواره محور ثقل و نقطه پیرگار توسل و ارادت به خاندان عصمت و طهارت بوده و هست. نگاهی به فهرست حسینیه‌های موجود در مشهد مقدس نشان می‌دهد بیش از ۲۰۰ زائرسرا در این شهر و اطراف حرم رضوی قرار دارد.^۱ گرچه زائران از دورترین نقاط شیعه‌نشین ایران و جهان اسلام از همان زمان شهادت امام همام رهسپار این شهر بوده‌اند دقت در پیشینه این مراکز حاکی از آن است که برخی از آن‌ها به چندین دهه قدمت دارند. از این رو، بررسی و تحقیق درباره تاریخ این مراکز، از دو جنبه اهمیت دارد: ۱. تدوین تاریخ مراکز اقامتی در مشهد مقدس ۲. تکمیل تاریخ محلی خراسان بزرگ به ویژه مشهد مقدس. از سوی دیگر، با توجه به توزیع و پراکندگی مناطق جغرافیایی و استانی در این فهرست، تحقیق کیفی توسط جامعه‌شناسان، قوم‌شناسان، مردم‌شناسان و پژوهشگران تاریخ اجتماعی، ناگفته‌های فراوانی برای عرضه ارائه خواهد نمود؛ بدین معنا که پرسش‌های اساسی در زمینه بررسی مفهوم زیارت، توسط گروه‌های مختلف مردم ایران و شیعیان دیگر مناطق مطرح می‌شود:

- در طول یک قرن گذشته، چه شهرها و استان‌هایی بیشترین مراکز اقامتی و در

نتیجه بیشترین تعداد زائر را در مشهد مقدس داشته‌اند؟

- پیشینه و تاریخچه این مراکز چیست؟

- نقاط عطف در تاریخ احداث و راه‌اندازی این مراکز کدام است؟ در کدام ادوار

تاریخی و نظام‌های سیاسی، روند ساخت این مراکز شتاب بیشتری گرفته است؟

- گروه‌های نژادی و طبقات اجتماعی چه جایگاهی در احداث و تاریخ این اماکن

1. <http://www.khorasan.ir/mashhad/tabid/5211/Default.aspx>.

دارند؟ به عنوان مثال، یزدی‌ها، اصفهانی‌ها، کاشانی‌ها، شورکی‌ها و یا کفاش‌ها، قنادها، قصاب‌ها، قفل‌گرها، قماش فروش‌ها و...

پاسخ به این پرسش‌ها سبب شناخت و معرفی گروه‌های قومی و نژادی نه چندان مشهور در جامعه ایران مانند برقی‌های قم، مهریزی‌های یزد، ارسکی‌های بشرویه خراسان جنوبی، احصایی‌های عربستان، اردبیل و اراک، محلات مذهبی مانند پاچناری‌های تهران، فروشانی‌های خمینی‌شهر، زرنندی‌های کرمان، زرین‌شهری‌های اصفهان و روستاهای کوچک و بزرگ در نقاط مختلف ایران اسلامی می‌شود. هم‌چنین، گروه‌ها و جماعات شیعه غیرایرانی مانند پاکستانی‌ها، بخاری‌ها و هندی‌ها را به خوانندگان معرفی می‌کند. از این‌رو، ارائه راهکارهای علمی و عملی برای گردآوری داده‌های تاریخی مربوط، ضروری به نظر می‌رسد و با توجه به این‌که تاکنون اهمیتی در این راستا صورت نگرفته است، برای جبران فرصت‌های از دست رفته، باید توسط سازمان‌های مربوط پیگیری و اجرا شود. از آن جایی که مردم عادی به دلایل متعدد، از جمله کم‌سوادی، کار و مشکلات اقتصادی و معیشتی، فرصت و فراغت نگارش خاطرات خود را نمی‌یابند و از سوی دیگر، مدت زیارت را برای نگارش خاطره و یادداشت کردن ناچیز می‌شمارند و بیشتر وقت خود را به صرف زیارت و همجواری با حرم رضوی می‌کنند، در نگاه نخست، سوژه و مطلبی برای نگارش نمی‌یابند. در حالی که همگان می‌دانند زیارت امام هشتم با سیاحت و زیارت سایر اماکن مقدس و تفریحی در مشهد و خراسان همراه بوده و هست. زیارت خواجه ربیع، خواجه مراد و قبور علما و زهاد و بزرگان شیعه و دینی در اطراف حرم و در محدوده شهر مشهد و گاه در اطراف استان، از آن جمله‌اند.

نکته حایز اهمیت آن است که افزایش شمار زائران بارگاه رضوی در سال‌های اخیر سبب تغییر تدریجی و گاه ناگهانی بافت و معماری اطراف حرم و تغییر کاربری فضاهای شهری مشهد مقدس شده است، به نحوی که با وجود اسناد دیداری و شنیداری متعدد، اذهان و اندیشه‌ها ناتوان از یادآوری و یادسپاری بافت، فضاها و کاربری‌های سنتی است. از این‌رو، خاطرات زائرانی که در طول مدت اقامت به ظاهر کوتاه خود شاهد بخشی از این تغییرها و تحولات بوده‌اند، اهمیت بسیاری دارد. در سوی دیگر این روایت‌ها، ساکنان دائمی حسینیه‌ها یعنی اداره‌کنندگان و سرپرستان این مراکز قرار دارند

که روایت ممتد و قابل اعتنائتری را ارائه می‌کنند. مجموع این دو نوع روایت می‌تواند بخشی از خلا موجود در تاریخ محلی مشهد را پر کند. نکته مهم آن‌که این تغییر و تحولات از دیدگاه و یک غیربومی یعنی زائر روایت می‌شود و می‌تواند در مهندسی فضای شهری، برنامه‌ریزی شهری و نیازسنجی‌های آینده شهر مقدس مشهد نیز مفید واقع شود. با توجه به طرح این موضوع، تاریخ شفاهی راهکار مناسبی برای طراحی تاریخ شفاهی زائران حرم رضوی بر مبنای حسینه‌ها و زائرسراها، سوژه‌یابی، یافتن راویان مناسب و گردآوری خاطرات و تدوین آن است. بر این مبنای، جایگاه این روش بار دیگر در تدوین تاریخ محلی نمایان‌تر می‌گردد، زیرا در این مورد به‌ویژه به غیر از برخی اسناد دولتی و اداری مکتوب، به جرات باید گفت هیچ‌گونه سند و مدرک تاریخی دیگری وجود ندارد. اسناد مکتوب این مراکز نیز شامل مانند فهرست‌های بایگانی شده زائران و مسافرانی که در سال‌های گذشته در این مراکز اقامت گزیده‌اند، به عنوان مدارک موید و مکمل، مورد استفاده قرار می‌گیرد. موضوعات مهم در پرتو به‌کارگیری تاریخ شفاهی در گردآوری خاطرات زائران و تدوین تاریخ محلی مشهد مقدس و خراسان رضوی، می‌تواند به شرح ذیل باشد: جنسیت و تعداد زائران، مدت اقامت، نرخ زائرسراها برای دستیابی به نرخ تورم مراکز اقامتی و مهمان‌سراها و هتل‌ها، روابط اجتماعی شکل گرفته در پرتورفت و آمدها و ارتباطات اجتماعی و فرهنگی با غیربومیان مشهد و زائران مناطق مختلف، تأثیرهای فرهنگی و اجتماعی سکونت جماعات قومی و نژادی در طول چندین دهه در مشهد مقدس، شکل‌گیری فرهنگ زائری و ویژگی‌های این فرهنگ، گردآوری حالات و روایات دینی و معنوی زائران و شرح مشاهده کرامات و معجزات امام معصوم، مسائل و مشکلات زائران از قبیل اسکان، ارتباطات اجتماعی، نقش و جایگاه زائران در اقتصاد محلی و تجاری خراسان رضوی، دل‌نوشته‌های زائران، هیئت‌های مذهبی وابسته به حسینه‌ها و زائرسراها، مراسم مذهبی و مناسبات دینی و ملی مورد توجه زائران نقاط مختلف ایران و جهان اسلام.